

A KÖZMONDÁS NÉPLÉLEKTANI TEKINTETBEN.

A NÉPKÖLTÉS hatalmas birodalmában külön tartománya van a közmondásnak. Míg a népdal az érzés közvetlen kifejezője, a ballada és rokonai a cselekvés költői ábrázolói a mese a képzelet országában törtétek elbeszélője, addig a közmondás a tapasztalatnak Velős mondásokba leszűrt eredménye; készen áll a nép életének minden mozzanatában, nem mint kiépített filozófiai rendszer, hanem mint elaprózott lelki kincs. Találó mondásaival kíséri, ítéli, biztatja, gúnyolja az embert tetteiben, törekvéseiben, tévedéseiben. Nem lelhetnénk rá megfelelőbb meghatározást, mint ezt: aprópénzre váltott bölcsesség.

A néplélek többi nyelvi alkotásával abban egyezik, hogy nem az e g y é n i, hanem a t ö m e g l é l e k t e r m é k e. Ha eredete egy-egy emberre megy is vissza, az egyszerű élet nem sokféle változataiban ismétlődő alkalmával az egyszer ejtett mondás többször feléled, egyre táguló körben ismertté válik. A szerző személye eltűnik, hiszen nincs is meg benne szerzőségének tudata; a mondás közkinccsé válik, öröklődik egyik nemzedék ajkáról a másikéra, útra kél egyik vidékről a másikra, végigjár az országon, sőt a nyelvi határokat is átlépve a nagy világba kószál, szóval vándorol időn és téren át.

Forrása a lényegében mindenütt és mindenkor egyenlő emberi értelem, a józan ész; igazolója a sokszoros tapasztalás, melytől értékét kapja; ezért mondják a közmondást a nép bölcsességének, az utcán járó bölcsességnek, arany almának ezüst-héjban, fűzetlen gyémántnak. Minden idők nagyrabecsülték mint az apák drága örökségét, mely nincsen könyvbe zárva, sem soklakatú kincstárba rejtve, hanem ott él a köztudatban mindenki ajkán, mint közvagyon, közkincs. A legrégebb írásos följegyzések már kész gazdagságot találtak, melyet nem bírt teljesen kiaknázni a tudománynak sokszázados hangyaszorgalma. Az újkor már nem kedvez életének, mint ahogy nem kedvez a néplélek többi megnyilvánulásának sem. Az iskola, a közlekedés könnyűsége, de főképen a nyomtatott betű elpusztítja a mező virágait, fölmenti a nép lelkét az önműködés alól, és kész, gyári tömegárújával elnyomja, megöli az egyszerűségében olyan bájos, közvetlen háziipar ösművészetét. Emlékeit a tudomány mentette meg forrásul és például a mindent egyformává lapító utókornak.

Az ókor hamar fölismerte a közmondás nagy értelmi és erkölcsi értékét. A legrégebb gyűjtemények egyike a Bibliának példabeszédei, melyeket Bölcs Salamon szerzőségével díszített fel a hagyomány kegyelete s a következő intéssel ajánlja az utódnak: «Hallgasd a te atyádnak böl-

cseségét és a te anyádnak oktatását el ne hagyjad. Mert kedves ékessége léssen a te fejednek, és aranylánc a te nyakadban». Épígy nagy becsben tartották a görögök és rómaiak a paroimiá-kat s az ad a gium-okat; a XVI. században «herkulesi» művébe gyűjti egybe őket Rotterdami Erazmus, a tudós humanista. A reformáció és ellenreformáció iskolái nagy erkölcsi értékük miatt a tanításban állandó segítségül veszik. A XIX. századnak a népiesség iránt való érdeklődése új szempontokat adott és sürgette gyűjtésüket és magyarázatukat. Nálunk a XVI. század óta vagy negyven gyűjtő fáradozott e kincs megmentésében, mely gazdag tárháza a néplélek költői, nyelvi s egyéb sajátságainak. (Teljesen tudományos gyűjteményünk azonban még ma sincs. Valamennyi gyűjtemény felsorolása és méltatása megvan A szólásokról című tanulmányomban, Magyar Nyelv 1909. és 1910; évf. és különnyomatban a M. Nyelvtud. Társaság Kiadványai 12. számában.)

A közmondás tartalmának megnyilatkozása három főformában történik. — (1.) A legegyszerűbb a megfigyelésen és tapasztaláson alapuló *megállapítás* (Szegény embert az ág is húzza. Zsíros konyhának sok az ebe. Pénz beszél, kutya ugat); ebben a megfigyelő pártatlanul és tárgyilagosan szóba foglalja tapasztalatát. — (2.) Második fok, midőn a megfigyelésből *ítélet* kerekedik, tehát a tények mérlegelése is érvényesül. (Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök. Könnyebb a tálba aprítani, mint belé keresni. Az okos ember tovább lát az orránál. Aki keres az talál.) — (3.) A harmadik fok a leggyakoribb s a legfejlettebb forma, midőn a közmondás *tanács*-képen szól az emberhez, *életelvet* állít fel. (Kaparj kurta, neked is lesz. Ne ugorj ott, ahol árok nincsen. Amint veted ágyadat, úgy aluszod álmodat. Lassan járj, tovább érsz.) — Hogy ez a közmondás legteljesebb alakja, maga a köztudat is érzi. Ezért van sok közmondás magáról e tanács-alakról, mintegy értékelése e fajnak: Jó tanács aranyat ér, vagy sohasem késő. Hitvány tanácsnak is jó lehet a vége; ám a tanácsot sem kell vaktában elfogadni, ezért: Tanácsra hallgass, időtől várj. Bölcsőbb a reggelre halasztott tanács (ezt így is mondjuk: Aludjunk egyet rája, reggelre majd elválik), mert: Hamar tanács, hamar bánás; különben megvan az ember természetében, hogy szereti magát más dolgába avatni, pedig: Könnyű másnak tanácsot adni, nehéz magának; meg aztán olcsó is a szó: Adnak tanácsot, de nem adnak kalácsot, azaz a tettel adósak maradnak; ezért el is utasítjuk a kéretlen tanácsadót: Fogadatlan vagy hívatlan prókátornak ajtón ül vagy ajtó mögött a helye.

A közmondás a maga mivoltában a *tételes mondások* (sententia) közé tartozik, azaz olyan megnyilatkozása az emberi gondolkodásnak, mely a folyó beszéd-től mintegy elszigetelődik, zárt egésszé válik s mintegy csak belé van hintve, mint az önmagában zárt jegec az anyagzetbe, vagy hogy köznapibb, de közvetlenebb hasonlaltal éljek, mint a mazsola a kalácsba. A *tételes mondások* főfajai a következők: (1.) az *axióma* (sark-

tétel, alapmondás), mely az emberen kívül álló természet örök törvényein alapszik, melyen nem változtathatunk, akarva nem akarva alá kéli vetnünk magunkat; igazsága önmagában van, nem szorul bizonyításra, legtöbbször nem is bizonyítható. Ilyenek a mennyiségtan, a természeti jelenségek törvényei (egyszerűség, esés, vonzás, halál stb.). — (2.) Második a *maxima* (életelv), az erkölcs, a jog, a társadalmi élet parancsai, melyeket követhetünk vagy elkerülhetünk tetszésünk szerint — természetesen a következmények elvállalásával — de nem vagyunk kénytelenek alájuk vetni magunkat. Ilyen a tízparancsolat, az állam törvényei, az illedelem, jó ízlés, tapintat megíratlan szabályai. — (3.) Harmadik faj az *aphorismus* vagy *aphorisma* (apercu, ötlet), a gondolkodó elmének játszi terméke, elmés észrevétel, egy helyzet vagy eset eredeti és meglepő felismerésének kifejezése, a gondolatközlés fűszere, sokszor csipős, mint a borsszem az ételben.

A közmondás rendszerint maxima, de igen gyakran magára ölti az aphorisma tetszetős ruháját, hogy találó voltával meglepjen, mosolygó elmélkedésre bírjon, annál is inkább, mivel az, aki él vele, magamagát kiveszi azok közül, akikre céloz.

Ha közmondások tartalmát tekintjük, csodálkozás fog el, hogy bár számuk tekintélyes (5000-re tehető), tárgykörük aránylag szűk. De ez érthető, mivel az embernek legáltalánosabb, legegyszerűbb, az egész Világon egyenlő viszonyaira vonatkoznak, s mivel termőföldjük a kevés okoskodással beérő nép fiának elmélkedése. Nagy számuk onnan vari, hogy egyazon megfigyelésre az ember igen sok kifejezést talál, sokféle ruhába öltözteti őket. Ha valamennyi változatukat visszavezetjük az alap-gondolatokra, alig találunk többet háromszáznál. (így kísérletté meg Dugonics András a közmondások tárgyi csoportosítását (1810, kiadás 1820), így Almásy János (1890), de a közmondások tudományos synonymikája még eddig nincsen megszerkesztve.) Példának okáért, ha azt akarja kifejezni, hogy «rossz cselekedetnek rossz az eredménye», akkor ezt többféleképpen fejezi ki: Gonosz eredetnek gonosz a vége. Nincsen oly gonoszság, mely idővel ki nem nyilatkozik. Ki más gonoszát keresi, ő maga vész bele. Aki másnak vermet ás, maga esik bele. Ki gonosznak szolgál, kín a fizetése. Rossz kezdésnek rossz hagyás a vége. Ebül gyűlt szerdéknak (jószágnak, vagyonnak) ebül kell vesznie. Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik. Addig úszik a tők, míg el nem merül... stb., még legalább ötször ennyi. Némely gondolatra hihetetlen mennyi kifejezést talál a nép elméje a komoly kijelentésen kezdve a tarkaságban dúskáló képes beszédig; gondoljunk csak Sancho Panzára, aki egy-egy esetre csak úgy ontja a közmondások özönét derék urának, a búsképű lovagnak, Don Quijote bosszúságára.

Ha az ezernyi mondásban szétszórt tartalmat összefoglaljuk, akkor igen szilárd világnézet, világos életfelfogás, erkölcsi rendszer alakul belőlük, mely valóban magába foglalja az általános emberi tapasztalás leszűrt bölcsességét. Alapja az *erkölcsi jó* és a *gyakorlati hasznos* fogalma,

ezen épül föl az egész rendszer. *A jó* és a *hasznos* közt fölmerülhetõ ellentétben könnyû szerrel túlteszti magát. Ha nem érhet el valamit szépszerivel, egy kis furfangtól sem riad vissza: Erre közelebb, arra hamarább! Tudja, mi a jó, a helyes, az igaz; de ismeri az élet csalfságát is. Ilyenkor nem áll elõ erkölcsi alapelvvvel, hanem hol gúnyral, hol keserúséggel mutat rá visszáságaira; elõkerül a játszi tréfa, a csipõs irónia, a mindent megértõ, mindent megbocsátó mély humor: Szemesé a világ, szemérmes koldusnak üres a tarisznyája. Mondj igazat, betõrik a fejed. Szegénynek a szerencséje is szegény. Gazdag hízik, szegény bízik. Gazdag özvegy-asszony mindig harmincesztendõs. Akármilyen vén az asszony, ha férjhez megy, csak menyasszony. Sokszor félreáll, egy találó ötlettel, képpel, megjegyzéssel jellemzi az élet vásárának egy-egy jelenetét: Három asszony egy vásár. Amit gondol, azt azonmód, nyersen kitálalja; udvariasság nincs a vérében, hízelgés nem kenyere: Akinek nem tetszik, tegyen róla.

A közmondás szereti ezért a szélsõ ellentéteket (poláris fogalmákat) egymás mellé állítani, egy kalap alá összevonni, hogy az ellentét annál szembetünõbb legyen.

Isten — ember. Emberé a munka, Istené az áldás. Szegény ember szándékát boldog Isten bírja. Segíts magadon, Isten is megsegít.

Isten — ördög. Amit Istentõl szánsz, elviszi az ördög. Az Isten hatalmas, az ördög nem alszik. Hol Istennek házat építenek, kápolnát (= korcsmát) guggaszt mellé az ördög.

Asszony — férfi. Asszony nem ember. Asszony ne ártsa magát a férfi dolgába. Kutyának, gazdának kint a helye, macskának, asszonynak bent. Nem kereshet annyit a jó gazda, mennyit a rossz asszony eltékozolhat.

Öreg — fiatal. Fiatalság bolondság, öregség gyöngeség. Öregek tanácsa, fiatalok munkája. Jámbor ifjúból válik a jó vén ember. Többet ér a vén sas az ifjú bagolynál. Ki ifjan jól gyújt, öregeen jól fût. Amilyen az apa, olyan a fia. Jancsi ahogy szokta, János el nem hagyja. Nézd meg az anyját, vedd el a lányát. Kicsi gyerek kicsi gond, nagy gyerek nagy gond.

Úr — paraszt. Kapás a kapással, úr az úrral. Suba a subával, guba a gubával. Nagyúrnak szolgálja is kevély. Senki sem úr szolgálja elõtt. Az úr pokolban is úr.

Gazdag — szegény. A gazdag elnyeli a szegényt. Gazdagnak is csak kettõ az orralika, mint a szegény ember malacának. Gazdagot pénze, szegényt esze segíti. Kutyá is jobban ugatja a szegényt, mint a gazdagot.

Kifejezésmódjában a közmondás lehetõ *rövidsége*re törekszik: Kevés szóval sokat mondani. Kiválasztja az esetek sokaságából a legjellemzõbet, egyben összefoglalja a hasonlók tarkaságát, egy általános tétel alá rendeli a különös esetek sokféleségét. Ez adja meg *erejét*, hathatóságát, mint az óramû hajtókerekébe szorított rugónak. A maga helyén elpattanott közmondás jobban hat, mint az érvek hosszú láncolatán felépített bizonyítás: Rövid prédikáció, hosszú kolbász. Nem hiába,

hogy az élő szó mesterei, a XVI. és XVII. század vitatkozói, Pázmány Péter s a többiek szívesen éltek vele. Igaz, hogy egészséges, józan ész is kell befogadásukra, a kaviáron elkényesedett selyem gyomornak ez nagyon parasztos táplálék.

A közmondás nem igen kerüli az általánosságot, az elvontságot, ha velősen teheti; de szívesen fordul a szemléltetéshez is, mely látható képből hozza szemünk elé, megtestesíti azt, ami a gondolatvilágában testetlen. Szereti az elvont általánost látható képből bemutatni, valóságos képmutogató. Erre aztán jó minden, ami az embert a valóságban körülveszi: az otthon, a ház, az udvar, a gazdaság, a falu alakjai, állat, növény, szóval minden, ami szemlélete körébe esik. A nép embere kevese figyel meg, de amit szemre vesz, azt minden porcikájában ismeri. A feltevés azonban mindig az, hogy vele magában valamilyen vonatkozásban legyen: használjon vagy ártson, csak tartozzék bele életébe; ami ezen túl van, azt nem látja, mert nem érdekli.

Ha azt akarja kifejezni, hogy mindenki rendelkezik a maga körében, akkor a gazdasági udvar adja a képet: Kakasis úr a maga szeméjén. Eb is parancsol a maga farkával. Ha a munkás férjet s a pazarló asszonyt veti egybe: Nem kaparhat annyit a kakas, hogy a jérce szét ne rúgja. Az öregnél okosabb lenni akaró fiatalint: Tojás akar okosabb lenni a tyúknál. Tanulj tinó, ökör lesz belőled. A gazdag portáján élő szegényről: Könnyű asztag mellett kalászt szedni. Az erőszak ellen panaszkodó gyengének ezt a kétséges vigaszt adja: Farkas megeszi a bárányt, ha béget is. Ha valaki módján felül hivalkodik: Úri bicsak fanyelű. Fenn az ernyő, nincsen kas. Titoktartásra figyelmeztet: Az erdőnek füle van, a mezőnek szeme van. Óvja azt, ki az apróságot kicsinyli: Kis felleg is nagy esőt hozhat. A napvilágot kerülő embert jellemzi: Nem jó madár, amely éjtszaka jár. A jóban elbízott intése: A tej nem fenékig tejföl. A hamar ítéletű: Végén csattan az ostor. Nyugtával dicserd a napot.

Sokszor halljuk, hogy a közmondásban nyilatkozik meg legjobban a nemzeti sajátság, észjárás, gondolkodás; hogy a közmondás legjobb kifejezése a nemzeti jellegnek. Ha a valódi közmondásokat vizsgáljuk, akkor ez a vélemény tévedésnek bizonyul, melyet egyszer valaki sebtiben kimondott s azóta utána mondja mindenki. A tévedés oka az, hogy a közmondást nem különbözteti meg a szólásmódtól. Mind a kettő közkeletű, állandó szókapcsolat; csak hogy míg a közmondás értéke a gondolatban van, addig a szólásmódé a kifejezésben; a közmondásé a tartalomban, a szólásmódé az alakban; a közmondás gondolati eleme a beszédnek, önmagáért van, a szólásmód stilisztikai elem és díszül szolgál, mert valamely fogalomnak képes előadása és mindig szó helyett áll. A közmondás megtartja nyelvtani alakját, változatlanul zárt és egységes szókapcsolat, mely a mondatok közt a mondatban, mint önálló mondat áll. A szólásmód nyelvtanilag alkalmazkodik a mondathoz, melyben előfordul, mint az a szó, melyet helyettesít. Például: «Mondtam neki, ne

hirtelenkedjék: lassan járj, tovább érsz (közmondás), de nem fogadta szavam». «Figyelmeztettem őket, ne bízzanak az emberekben, cserben fogják hagyni őket, mint engem is cserben hagyta k». (Szólásmód, nyelvtanilag alkalmazkodik személyhez, időhöz.) A szólásmód két kézzel aknázza ki a nemzeti vonatkozásokat, a történelem múltját, a faji vonásokat, a sajátos szokásokat; a közmondás általános, a földön szinte mindenütt azonos emberi körülményekből ered, az egyszerű, kezdetleges szemlélet terméke s igen ritkán merít a különös, nemzeti vonásokból. Jellemző nemzetköziségére, hogy mint a mese vándorol a világ egyik végéről a másikra; a legtöbb megvan szinte minden nyelvben. (L. Reinsberg-Düringsfeld: Sprichwörter, I. II. 1872. és Margalits: A magyar közmondások rostája. Ny. K. 29. és 30. köt.) Legtöbbször fordítható is, majd azt mondom: fordítódik. (Ennek bámulatos példáját adta Györy Vilmos Cervantes-fordításában.) A szólás legritkábban fordítható. Ha közös a szemléleti alap, akkor könnyen átmege ugyan egyik nyelvből a másikba, mint a jövevényszó, de ha nem, akkor teljesen más szemléleti képpel kell helyettesíteni, amelynek fogalmi értéke azonban azonos vagy hasonló. Például ez a közmondás: Egy bolond százat csinál, szószerint megvan minden európai nyelvben; ez a szólás azonban: K irántják alóla a gyékényt, németül: jemandem den Gar aus machen, franciául: donner le dernier coup, angolul: to put a nand to person, olaszul: mandar qualcuno al rovina; minden nyelv más-más tárgykörből veszi a képet. Akárhányszor nem is található más nyelvben egyértékű kép s akkor a saját jelentésű, nem képes szóval kell fordítanunk; pl. cserben hagy (a bőrcserző iparból vett kép), németül: im Stiche lassen (a lovagok forna-játékából), angolul: to leave person in the lurch (a vadásznyelvből), míg a franciában és az olaszban csak pusztá szót találunk helyette: abandonner és piantar. Ha már a szavak fordítása is igen nehéz dolog, a szólásé legtöbbször lehetetlen; ha mással helyettesítjük, az eredeti hangulat is teljesen elvész.

A közmondás az emberiség közkincse, a szólásmód egy-egy nemzeti nyelv külön tulajdona. A nemzetközi közmondások élén állanak azok, melyek a Bibliából terjedtek világszerte; nincs a föld kerekiségének népe, még a keletázsiaiakat sem véve ki, melynek nyelve ne volna telítve a belőle származó közmondásokkal és képekkel. Tóth Béla gyönyörű könyvében, a Szájru-l-szájra című szállóige-gyűjteményben csak a legismertebbek közül másfélszázat sorol fel, melyek szinte mindennap ajkunkon forognak: Nem jó az embernek egyedül lennie. Szemet szemért, fogat fogért. Nyomtató ökörnek nem kötik be a száját. Aki másnak vermet ás, maga esik bele. Nincs új a nap alatt. Többet ér az eleven kutya a döglött oroszlánál. A nép szava Isten szava. Addig nyújtózz, ameddig a takaród ér. Aki szelet vet, vihart arat. Ma nekem, holnap neked. Nem kell a gyertyát véka alá rejteni. Két úrnak nem lehet szolgálni. Új bornak új tömlő. Vak vezet világtalant.

A közmondások nemzetközi volta már E r a s m u s figyelmét is magára vonta, de gyűjteményében a görög, latin és bibliai párhuzamon kívül ritkán terjeszkedik ki más nyelvekre is. A XVIII. és XIX. század számos gyűjteményt hozott létre, melyben öt-tíz nyelv e nemű termékei vannak egymás mellé állítva. A magyar irodalomban Gaal György szerkesztett egy hatnyelvű gyűjteményt. (1830.) W a n d e r Sprichwörter-Lexikon-jában néha húsz nyelvből idézi a rokon szólásokat. A germán és a román nyelveket, beleértve táj szólásaikat is (sokszor 200-ra megy számuk), a Reinsberg-Düringsfeld-féle műben találjuk feldolgozva (Sprichwörter. Leipzig, 1872.), valamennyi ilyen természetű műnek teljes irodalmával minden nyelvből. Legtanulságosabb Ida v. Düringsfeld háromkötetes műve: Das Sprichwort als Kosmopolit (Leipzig) 1803.), mely legékesebben szóló tanúja a közmondás világpolgárságának. Egy-két példa elég lesz ennek szemléltetésére.

Aki á-t mond, annak b-t is kell mondania, 8 nyelvben van meg 23 változatban. Sötétben mindén tehén fekete, 20 nyelvben 34 változatban. Nem mind arany, ami fénylik, 24 nyelvben 68 változatban. Lássunk egyet néhány változatával: Kéz kez et mos; latin: M a n u s m a n u m l a v a t; francia: U n e m a i n e l a v e l' a u t r e; olasz: U n a m a n o l a v a l' a l t r a; spanyol: U n a m a n o l a v a l a o t r a; portugál: H u m a m ã o l a v a l' a o u t r a; oláh: M a n a s p e l a p r e a l' a; német: E i n e H a n d w ä s c h t d i e a n d e r e; holland: D e e e n e h a n d w a s c h t d e a n d e r e; angol: O n e h a n d w i l l w a s h t h e o t h e r... Így dánul, svédül, norvégül s még sok más nyelven.

Az ilyen közmondásnak családfáját fölállítani, a vándorlás útját kimutatni, végtelen nehéz munka, mivel az adatok kora rendszerint ismeretlen. A közmondás ugyanis már évtizedeken s még hosszabb időn át élhet a beszélők ajkán, míg följegyzésre kerül s ezért a legbiztosabb meghatározó jegy, az *időrend*, alig állapítható meg. De mint a mesekutatásban, úgy a közmondások vizsgálatában is hasznosan lehet érvényesíteni a jellemző elemekből alakult típusok földrajzi csoportosítását. Például a főntebb idézett: Sötétben minden tehén fekete, Közép-Európában van elterjedve; a tehén helyett macskát találunk délen és nyugaton; a skandinávok pedig disznót tesznek helyébe. Így megkapjuk e g y a l a k h á r o m változatának *földrajzi* elhelyezkedését, melyből már lehet folklorisztikai következtetést vonni. Ugyanebben a közmondásban némely helyen a sötét helyett éjjel van, a fekete helyett szürke vagy egyforma, ezeket egymással egybevetve még szűkebb területekét kapunk. Ha így valamely közmondásban több jellemző és váltakozó elem van, az elterjedés térképe még pontosabb lesz s ennek adatait összevetve az időrenddel, megállapítható az *átadó* és az *átvevő* nyelv, a vándorlás, a származás. A végső eredet azonban rendszerint homályban marad. Ehhez a kutatáshoz azonban mindenekelőtt nemzetközileg megállapított, egységes rendszerben csoportosított gyűjteményekre volna szükség; erre egyelőre gondolni nem igen lehet.

Nemzeti, jobban mondva faji vonás akkor ütökzik ki erősebben a

közmondásból, ha a maga vagy a vele érintkező, másnyelvű nép sajátosságait jellemzi. Ez maga irányában büszke ráartisággal, másról pedig leginkább csúfondáros gúnnyal történik. Ebben a nép olyan, mint a naiv gyerek, melynek kegyetlenül éles megfigyelése van minden iránt, amit neveltség tárgyává tehet; fokozza ezt az ösztönszerű idegenkedés minden «más» iránt. Ahogy a szomszédos gyerekek a kerítésen át egymásra öltik nyelvüket, úgy tesz a nép gyermeke is. Magyar a magyart földi-nek hívja, a német neki sógor, a tót atyafi, a cigány koma, a zsidó szomszéd. A *magyar* önjellemzése a közmondásban igen gazdag; dicsekszik erényeivel, de ismeri a maga hibáit is. Magyar ember megtartja a szavát. Magyarnak nyelvén a szíve. Szóbul ért a magyar. Tromfot tromffal fizet a magyar. Három a magyar igazság. De: Kár után okos, vagy Kárán tanul a magyar, vagy Második esze jó a magyarnak. Magyar tűz szalmaláng. Ritka magyar adta nélkül (= szitok). Történeti háttere van ennek: Tatár étel, török tánc, magyar adta: ördög tánc. A bécsi politikára céloz: Vakulj magyar, ne — l á s s tót. A jobbágyság idejéből való ez a találó jellemzés: Sváb jobbágy: vajasköcsög; tót jobbágy: túros zacskó; magyar jobbágy: perlő társ. — A nemzetiségeket a magyar közmondás nem tünteti fel a legkedvezőbb színben; nem hisz nekik, bizalmatlansággal viseltetik irányukban, csak azt látja meg bennük, ami gúnyra, tréfára való. Ez azonban nem nemzeti vonás, hanem a nép naiv emberének általános sajátossága világszerte. Ha a tót, német, oláh, szerb gyűjteményeket forgatjuk, a magyar ember képe épen olyan kedvezőtlen, mint a nemzetiségeké a magyar közmondásban. De ép úgy acsarkodik a német közmondás a franciára meg az olaszra, az olasz a franciára meg a németre, a francia a németre meg az olaszra; így az ázsiai népek is egymásra, az amerikaiak is azon mód: szomszéd a szomszédot ki nem állhatja, irigy rá, gyűlölködik vele; azon túl élő második, harmadik szomszédal már a nép nem törődik, csak azzal, akivel érintkezik. Ez megint igen jó bizonyíték, mennyire mutatja a közmondás az egyetemese emberi lelket. A magyar közmondásban legrosszabbul jár a *cigány*. Százakra megy a *cigányról* szóló közmondás. Alázkodó sunyisága, veleszületett irtózása az igazmondástól, gyávasága, enyves ujj, élődsi ragaszkodása örökös céltáblája a tréfának, gúnynak. Valahogy a maga torzított tükörképét látja benne a magyar és fájó könny szökik szemünkbe a nagyidai dádek hősködésén, melyet ma jobban értünk mint hét évtizeddel ezelőtt: A h á n y c i g á n y, a n n y i l o p ó. N e m s z o k t a a c i g á n y a s z á n t á s t. C i g á n y t ó l n e v é g y s z e n e t. H a t c i g á n y e s k ü d ö t t r á: s z e m e n s z e d e t t h a z u g s á g. M i n d e n c i g á n y a m a g a l o v á t d i c s é r i. E z c s a k n é h á n y s z e m e l v é n y a z e f f a j t a k ö z m o n d á s o k b ó l; h a h o z z á v e s s z ü k a n é p f a j o k r ó l s z ó l ó s z ó l á s m ó d o k a t i s, a k k o r l e s z t e l j e s s é a z a k é p, m e l y e t e g y i k a m á s i k á r ó l a l k o t; s o k s z o r t o r z k é p, d e h i s z é p a t o r z k é p s a j á t s á g a, h o g y a j e l l e m z ő v o n á s o k a t t ú l o z z a. A v i l á g o n m i n d e n, n é p k ö z m o n d á s a í g y c s ú f o l j a s z o m s z é d j á t.

Formára nézve a közmondás a velős, rövid fogalmazást szereti és

kerüli a köznyelv körülményességét, elveti a lényegtelen elemeket, hogy a lényegest annál inkább kiélezze. Ezért hiányzik gyakran a névelő: Szegény embert ág is húzza, Járt utat a járatlanért el ne hagy; elmaradnak a lényegtelen, gondolatban kiegészíthető mondatrészek: Embert szaván, ökröt szarván (t. i. kell megfogni). Szegődött bér, osztott konc. Mondatalkotása az egyszerűen kijelentő vagy felszólító mondat: Sok lúd disznót győz. Pipád, puskád, feleséged sohase bízd másra. Legtöbbször két mondatból való összetétel; ritkábban két egyrangú főmondat, gyakrabban logikailag alárendelés, bár nyelviileg mellérendelésnek látszik. Az ilyen *páros szerkezetben* a két fél lehetőleg egyenlő terjedelmű, egyenlő súlyú, mint a mérleg két karja. Erre a párosságra, páros tagoltságra törekszik már az egy mondatból álló közmondás is: Ifjúság || bolondság Sok kéz || hamar kész. Cukorszopás || gyerekszokás. A két mondatból álló összetételekben pedig olyan gyakori, hogy valósággal beletartozik jellemző sajátosságai közé. Innen van, hogy a szerkezet már ritmusba lendül s ha egy közmondásnak több századból való változatjait ismerhetjük, valósággal rajtakapjuk a ritmust kialakulásán és alakító működésén; észrevesszük, hogyan csúszik be mindinkább a rím is, mély a ritmusos sort kiélezi, hathatósabbá teszi. A ritmus és a rím befejezi a közmondás fejlődését; a gondolat szabályos, zárt formába jegecedik s több változáson nem is megy át többé. Minél formátlanabb a közmondás, annál fiatalabb korú, minél formásabb, annál régibb, mert évtizedek, évszázadok csiszoltak rajta. Külön tanulmányra volna érdemes kutatni a verses forma hatását az alaki szerkezetre s a tartalom kialakulására észlelték már eddig is, de nem aknázták ki eléggé nyelvtani, verstani s egyéb tanulságait. Ízelítőül csak néhány példát az egyszerű, összetett sorok közül, kezdődő rímmel, egyszerű alliterációval, majd többszörös alliteráció rímmel vegyest és tiszta rím:

- a) Nincsen ember | hiba nélkül.
Ki ebbel hál | bolhásan kél.
- b) Lányomnak | mondom || menyem értsen | róla.
Emberé a | munka || Istené az | áldás.
- c) *Ebet* | szőriről || madarat | *tolláról* || embert | *szaváról*.
Vess az *ebnek* | nem harap *meg*.
- d) *Járt* utat a | járatlanért | el ne hagyd.
- e) *Bőben* bűdös | éhben édes.
Szegény ember | szándékát || boldog Isten | bírja.
- f) Vert viszen | *veretlent* || agya feje | *töretlent*.
- g) Eb, aki | *bánja* || kutya, aki | *szánja*.

A tartalomnak kiélézése továbbá abban is nyilvánul, hogy meglepő fordulatra, csattanó végre, élcre törekszik; játszik a fogalmakkal; látszólagos ellenmondásban, képtelenségben, találós mesében mély igazságot mond: *Ninc s k ö n n y e b b a t e l i e r s z é n y n é l* (: gazdag könnyen él) és ellentéte: *Ninc s n e h e z e b b a z ü r e s k o s á r n á l* (= szegény ember nehezen él). Nem keveset iszik, hanem sokszor. Ez gyakran átsap az alaki játékba, a szójátékba: *H a g y m a l e s z h o l n a p* (: takarékoskodj: hagyj ma, akkor lesz holnap is; a játék a szóhatár eltolása). *N i n c s e n r o s s z a b b a s a j t n á l* (t. i. ha nincsen sajt, az rossz).

Végül még egynéhány szót a közmondás testvéréről, a *szállóigéről*. Végső fejlettségükben teljesen egyformák, mind a kettő *közkeletű, állandó szókapcsolat bizonyos gondolat tartalom velős, zárt alakú kifejezésére*. Eredetükben azonban különböznek. Míg a közmondás szerzője elvész a tömegben, addig a szállóigének határozott szerzője van, kinek lelki tulajdonjoga nem vész el. Már ebből is az következtethető, hogy a szállóige műveltségben, elméleti fejlettségben magasabb rétegből származik, bonyolultabb viszonyokból ered, szövevényesebb lelki folyamatok tolmácsa. Rendszerint egy szerzőnek művéből önállóan szárnyra kelt gondolata, ötlete, mely alakjánál és tartalmánál fogva az emberben valaminek leghathatósabb kifejezéseként tűnik fel, megkap minket; hasonló alkalommal a szerző szavaival ismételjük, mert úgy érezzük, hogy ezt jobban kifejezni nem tudjuk. A szállóige voltaképpen nem egyéb, mint *közmondássá vált idézet*. Mikor vele élünk, már nem is gondolunk a szerzőre, mert lelkünk tulajdonává lett. Ha megdöbbenő hír vételekor felsóhajtunk: «Egy röpke szóban mennyi fájdalom», nem gondolunk Arany Széchenyi-ódájára; ha bánatunkat vidámságba fojtva mintegy mentegettük magunkat a «*Sírva vigad a magyar*» mondással, nem jut eszünkbe Bajza Boréneke. Ép ez a különbség *idézet és szállóige* között, hogy az előbbi tudatunkban még össze van forrva szerzőjének nevével, mert tőle kapja a súlyt, a veretet, a tekintélyt; az utóbbi elveti a szerzővel való kapcsolatot, a súly pusztán a tartalomban van s így közmondásként használjuk. Megtörténik, hogy a gondolatnak az eredeti szövegben nincs meg a kellő élessége, csattanóssága, nem eléggé *zárt*; ilyenkor az idézet a közbeszédben átalakul, elejt minden lényegtelen s így eléri a közmondás zárt és nyomós jellegét. Például Széchenyi Hitelének végsorában ezt mondja: «Sokan azt gondolják: *M a g y a r o r s z á g* — volt; én azt szeretem hinni: lesz! «Ebből csinálta a köztudat ezt a híres, sokszor nem- és félreértett szállóigét: «*M a g y a r o r s z á g* nem volt, h a n e m lesz». Érdekes, hogy maga Széchenyi saját gondolatának szállóige-szerű alakját ilyen változatban írta a debreceni kollégium könyvtárának vendégkönyvébe, mikor 1846 augusztus 5-én meglátogatta: «Magyarország rosszul *volt*, meglehetősen *van*, jobban *lesz*.»

Madách Ember tragédiájában a rabszolga sóhaja: «*Milliók egy m i a t t!*» annyira velős és zárt, hogy változatlanul átment a köztudatba; de az utolsóelőtti színben az eszkimó kívánságát: «Ha Isten vagy, tegyed, könyörgök, hogy *kevesebb ember legyen s több*

fóka», a köztudat kiemelte a szövegkapcsolatból, a gondolatot önállóvá és alakilag zárttá tette: «Sok az eszkimó, kevés a fóká!» s íróniával jellemzi így a kenyérért való tülekedést. Így hidalja át a szállóige azt a távolságot, mely az egyéni lélek alkotása: az idézet, s a tömeglélek terméke: a közmondás közt van; ezzel rá is világít a közmondásnak adatszerűen nem igazolható keletkezésére is. Záradékul hadd idézzek egy jellemző példát arra, hogy a költői külsőre, a verses formára való törekvés hogyan alakítja a szálló igét is. Győry Vilmos Shakspere vígjátékának címét: «All's well that end's well» így fordította: «M i n d e n j ó, hajó a vége; ez mind az eredetinek, mind a német «Ende gut, alles gut» hatása alatt, de főképpen a ritmus és a lappangó rím kedvéért («mely kitör s eget kér») a közszájon így alakult át: «M i n d e n j ó, h a v é g e j ó!

Tolnai Vilmos.